

УДК 159.923

Галина Радчук

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТА У СЕРЕДОВИЩІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКАЛАДУ

Статтю присвячено проблемі теоретичного осмислення та діагностичного вивчення суб'єктних позицій студентів в контексті сучасної вищої освіти. Обґрунтовано, що критеріями, котрі фіксують рівень розвитку суб'єктних позицій студентів, виступають внутрішня мотивація учбово-професійної діяльності, автономність, інтернальна локалізація суб'єктивного контролю, рефлексивність, позитивне самоставлення, рівень ситуативної та загальної самоактуалізації. За допомогою діагностичних досліджень визначено недостатню актуалізацію суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі ВНЗ.

Ключові слова: суб'єктна позиція студента, внутрішня мотивація учбово-професійної діяльності, автономність, інтернальна локалізація суб'єктивного контролю, рефлексивність, позитивне самоставлення, ситуативна та загальна самоактуалізація.

Суб'єктний підхід, котрий розвивається у рамках гуманітарної парадигми освіти, акцентує увагу не стільки на категорії діяльності, стільки на аналізі стійкості особистості, тих її смислових утворень, які забезпечують суб'єктну позицію людини у світі. У вітчизняній психології існує визначення особистості як системи суб'єктивних ставлень (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, Б.Ф. Ломов, В.М. М'ясищев, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн та ін.). Справді, позиція особистості, як стверджується психологами (К.О. Абульхановою-Славською, Б.Г. Ананьєвим, Л.І. Божович, О.М. Леонтьєвим, В.Ф. Сафіним, В.В. Століним) та педагогами (Н.М. Боритко, О.О. Мацкаловою, В.В. Сериковим) – це складна система ставлень, установок та мотивів особистості, котрими вона керується у своїй діяльності, цілей та цінностей, на які спрямована ця діяльність.

Суб'єктна позиція студента – це інтегративна характеристика особистості, що виражає систему його емоційно-ціннісних ставлень, визначає рефлексивно-особистісний спосіб активності студента в освітньому середовищі вищої школи. На нашу думку, вона є не лише умовою, але і показником суб'єктної включеності студента в учбово-професійну діяльність. Саме вона засвідчує, що освіта робить студента співавтором освітнього процесу, є сферою його самоактуалізації.

Тому метою нашого дослідження виступило виокремлення критеріїв та показників розвитку суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі вишу та теоретико-психологічне обґрунтування і психодіагностичне вивчення рівнів цих позицій.

Згідно з О.Ф. Бондаренком, суб'єктність є якістю особистості, яка "відображає, позначає здатність її перетворити принцип свого особистісного буття на певну умову життєдіяльності, адекватну чи неадекватну, таку, що допомагає або, навпаки, перешкоджає розгортанню, опрідмет-

ненню персоналізованого індивіда у світі внаслідок його смислогенезу" [1, с. 57]. Ми детально проаналізували виокремлені О.Ф. Бондаренком чотири сторони суб'єктності: 1) суб'єктність як інтернальність; 2) суб'єктність як продуктивність щодо своїх власних переживань; 3) суб'єктність як незалежність у соціальних та міжособистісних стосунках; 4) суб'єктність як здатність самовизначення [1].

Опираючись на означені сторони суб'єктності, ми окреслили особистісні прояви суб'єктних позицій студентів, які експериментально досліджували у майбутніх фахівців. Суб'єктна позиція студента може бути генералізована у таких характеристиках особистості, як позитивне самоствавлення, інтернальність, внутрішня мотивація учбово-професійної діяльності, рефлексивність, відносна автономність, спрямованість на саморозвиток та самоактуалізацію.

Позитивне самоствавлення особистості майбутнього фахівця полягає у здатності свідомо та впевнено будувати свої життєві плани, розуміючи і приймаючи як свої можливості, так і обмеження. Інтернальність особистості визначається такою позицією, при якій відповідальність за всі події власного життя вона приймає на себе, пояснює їх власною поведінкою, волею, прагненнями, можливостями та адекватно оціненими здібностями. Наявність внутрішньої мотивації учбово-професійної діяльності є необхідним чинником побудови гармонійної внутрішньої предметної структури професійної діяльності, яка оптимальним чином організовує весь процес самоактуалізації. Суб'єктність в учбово-професійній діяльності проявляється в залежності студентів від внутрішнього контролю ("автономності") через цілеспрямованість, розвинений самоконтроль, нахил до самостійного виконання роботи. Учбово-професійна діяльність – це діяльність, яка повертає студента на самого себе, вимагає постійної рефлексії, оцінки власних дій та якостей. У процесі професійної освіти особливої інтенсивності набуває процес рефлексивного аналізу уявлень про своє Я у взаємозв'язку із засвоєнням позиції професіонала. Процес саморозвитку та самоактуалізації майбутнього фахівця тісно пов'язаний із самопізнанням (самоствавленням, самооцінюванням, тобто, з рефлексією), що виступає їх когнітивною основою. При цьому основним інтегративним критерієм суб'єктної позиції студента ми вважаємо самоактуалізацію, котра є сукупністю поглядів, установок, потреб, цілей, цінностей особистості, що спонукають її до досягнення у майбутній професії максимуму того, чого особистість здатна досягти (зокрема, самоактуалізуючись у кожен конкретний момент освітньої ситуації).

Отож, проаналізувавши змістове наповнення суб'єктної позиції особистості, ми визначили наступні критерії розвитку суб'єктної позиції студента: 1) внутрішня учбово-професійна мотивація; 2) інтернальний локус контролю; 3) рефлексивність; 4) самоповага; 5) відносна автономність; 6) реалізація потреби у загальній та ситуативній самоактуалізації.

Експериментально-діагностичне дослідження емпіричних показників суб'єктних позицій студентів здійснювалося за допомогою таких методик: 1) внутрішня мотивація учбово-професійної діяльності – методика О.О. Реана, В.О. Якуніна; 2) відносна автономність – методика Г.С. Пригіна для діагностики стилю учбової діяльності студентів; 3) локалізація суб'єктивного контролю – методика Д. Роттера у модифікації О.Г. Ксенофонтової; 4) рефлексивність – методика А.В. Карпова; 5) самоставлення – особистісний семантичний диференціал; 6) рівень загальної та ситуативної самоактуалізації студентів в освітньому середовищі вишу – методика Е. Шострома в модифікації Н.Ф. Каліної і А.В. Лазукіна (питальник САМОАЛ) та модифікована нами методика ситуативної самоактуалізації особистості Т.Д. Дубовицької.

Контингент дослідження склали студенти – майбутні фахівці гуманітарної сфери: практичні психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги, вчителі іноземних мов, початкових класів, хімії і біології, трудового навчання віком 17 – 24 роки. Сукупний обсяг вибірки – 830 осіб.

З метою визначення стандартних показників рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів ми побудували п'ятирівневу шкалу нормативів. Для цього спершу визначили стандартні показники для кожного з досліджуваних критеріїв: обчислили середні значення (\bar{x}) та стандартне відхилення (σ) для результатів за кожним критерієм за формулами:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}; \quad \sigma = \sqrt{\sigma^2}, \quad \text{де } \sigma^2 = \frac{n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2}{n(n-1)}.$$

Таким чином, для кожного досліджуваного критерію ми одержали по 5 стандартних показників, відповідно до п'яти рівнів, виокремивши наступні п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти:

- 1 – пасивно-репродуктивна;
- 2 – активно-репродуктивна;
- 3 – активно-рефлексивна;
- 4 – креативно-сміслова;
- 5 – професійно-екзистенційна (табл.1).

Відповідно до вищевказаних критеріїв та отриманих за ними емпіричних показників було виокремлено такі п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти: пасивно-репродуктивна, "Я як студент"; активно-репродуктивна, "Я – студент"; активно-рефлексивна, "Я як майбутній фахівець"; креативно-сміслова, "Я – майбутній фахівець"; професійно-екзистенційна, "Я – творець".

Стандартні показники меж рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів

Позиція	Межі рівнів
Пасивно-репродуктивна	від 0 до $\bar{x} - 1,5\sigma$
Активно-репродуктивна	від $\bar{x} - 1,5\sigma$ до $\bar{x} - 0,5\sigma$
Активно-рефлексивна	від $\bar{x} - 0,5\sigma$ до $\bar{x} + 0,5\sigma$
Креативно-смилова	від $\bar{x} + 0,5\sigma$ до $\bar{x} + 1,5\sigma$
Професійно-екзистенційна	від $\bar{x} + 1,5\sigma$ до $x \max$

Пасивно-репродуктивна позиція студента проявляється у зовнішній мотивації навчання, екстернальній локалізації контролю, нездатності проаналізувати свою діяльність і адекватно оцінити себе, байдужому та відчуженому ставленні до того, що відбувається. Для студентів характерне реактивне емоційне переживання як відповідь на соціальний стимул (об'єктивну цінність). На заняттях такі студенти малоактивні, не беруть участі у дискусіях, викладача сприймають як формального керівника, поверхово засвоюють знання. Переважають цінності безпеки (безпека сім'ї, близьких, країни, фізичне та психічне здоров'я, дружба), а також цінності насолоди, стимуляції та самовизначення (свобода, незалежність). Характерні явища професійної маргінальності, відсутнє прагнення до особистісного і професійного зростання. Такі студенти перебувають у позиції "Я як студент".

Активно-репродуктивна позиція студента проявляється переважно у зовнішній мотивації учбово-професійної діяльності. Студенти, котрі займають цю позицію, у навчанні орієнтуються перш за все на високі оцінки, похвалу та заохочення, рейтинг серед однокурсників тощо. Вони часто проявляють вибіркове емоційне ставлення до окремих дисциплін або тем, безсистемне засвоєння знань. Основним регулятором навчальної діяльності стає зовнішній контроль, завдяки якому студенти можуть досягти певних успіхів. Вони орієнтуються перш за все на консервативні цінності (конформізму, підтримки традицій та безпеки) та цінності досягнення. Сумніви у власній спроможності і можливості побудувати освітню траєкторію саморозвитку не можуть привести до успішної професійної ідентифікації особистості. Орієнтуючись лише на навчальні досягнення, вони перебувають у позиції "Я – студент".

Активно-рефлексивна позиція студента відображає внутрішню учбово-професійну мотивацію. Усвідомлюючи відповідальність за успішність свого навчання, такі студенти все ж не готові до того, щоб зайняти активну позицію в освітньому середовищі вишу. Засвоєння знань відзначається глибиною, системністю та узагальненістю, проте не завжди на рівні особистісного досвіду. Водночас вони не впевнені в тому, що їхні навчальні успіхи можуть реально змінити ситуацію відповідно

до професійних намірів. Переважають цінності самовизначення, соціальної культури та соціальної влади. Характерна нездатність вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Відтак, професійні перспективи недостатньо осмислені, що характеризується невизначеною професійною ідентичністю. Приміряючи до себе професійну роль, вони перебувають у позиції "Я як майбутній фахівець".

Креативно-сміслова позиція студента пов'язана зі стійкою професійною мотивацією. Студенти вважають, що успішність учбово-професійної діяльності залежить перш за все від власних зусиль, і вони самі можуть управляти процесом свого професійного зростання. При цьому відзначаються високим рівнем відповідальності, вимогливістю до себе, мотивацією досягнення та активністю. На заняттях переважає активна особистісно-зацікавлена позиція. На практиці майбутні фахівці проявляють самостійність у використанні теоретичних знань, інтерес до аналізу власної професійної компетентності. Такі студенти орієнтовані на цінності самовизначення (творчість, незалежність, самостійність, допитливість), зрілості (мудрість, самоповага, внутрішня гармонія) та цінності стимуляції (цікаве та різноманітне життя). Процес професійної ідентифікації відбувається достатньо успішно, що проявляється у позиції "Я – майбутній фахівець".

Професійно-екзистенційна позиція властива студентам, які мають глибоке переконання у правильності свого професійного вибору, що відповідає їхньому життєвому покликанню. Кожна освітня ситуація для них наповнена смыслом. Студенти прагнуть максимально проявити активність і реалізувати свої здібності. Вони поводяться невимушено і природно, здатні самі контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Найбільш значущими для них є цінності самотрансценденції (духовне життя, внутрішня гармонія, творчість, єднання з природою, сенс життя). Майбутні фахівці відкриті новому досвіду, творчо ставляться до пізнання, впевнені у собі й орієнтовані на власні принципи та переконання, перебуваючи у позиції "Я – майбутній фахівець".

У спробі теоретично концептуалізувати рівні розвитку суб'єктних позицій студентів ми проаналізували смислову вертикаль особистості, за Б.С. Братусем [2].

У його теорії нульовий рівень утворюють прагматичні, ситуативні смисли, які визначаються предметною логікою досягнення мети у конкретних умовах. На думку Б.С. Братуся, такий смисл навряд чи можна назвати особистісним, оскільки він прив'язаний до ситуації і виконує службову регулятивну роль в її усвідомленні.

Наступний, перший рівень смислової сфери особистості – егоцентричний, в якому вихідним моментом є особиста вигода, зручність, престижність тощо. Цей рівень може передбачати такі наміри, як, наприклад, самоудосконалення. Але якщо воно спрямоване тільки на себе, то є не більш, ніж егоцентризмом.

Другий рівень – групоцентричний. Визначальним смисловим моментом ставлення до дійсності на цьому рівні стає близьке оточення особистості, група, з якою вона або ототожнює себе, або ставить її вище за себе. Ставлення до Іншого істотно залежить від того, чи є він "своїм" або "чужим".

Третій рівень – просоціальний. Він передбачає орієнтацію на суспільні цінності. На відміну від попереднього, де смислова, особистісна спрямованість обмежена користю, добробутом, зміцненням соціальних позицій, просоціальний рівень характеризується внутрішньою смисловою спрямованістю особистості на створення таких результатів (продуктів праці, діяльності, спілкування, пізнання), які принесуть благо Іншим, суспільству загалом [2].

Отож, згідно з Б.С. Братусем, якщо на першому рівні Інший позиціонується як річ, як основа егоцентричних бажань, на другому рівні Інші поділяються на "своїх", що володіють самоцінністю, і "чужих", її позбавлених, то на третьому рівні принцип самоцінності стає загальним, визначаючи прилучення до родової людської сутності.

Якщо рівні смислової сфери (егоцентричний, групоцентричний, просоціальний) становлять вертикаль, ординату сітки смислових ставлень, то намічені ступені присвоєння їх особистістю (ситуативна, стійка, особистісно-ціннісна) становлять горизонталь, абсцису цієї сітки.

Відтак, можна виокремити рівень смислової сфери особистості, характер її зв'язків із смисловими утвореннями, ступінь її внутрішньої стійкості тощо. На думку Б.С. Братуся, розвиток смислової сфери повинен полягати в одночасному русі по вертикалі і горизонталі – до смислової ідентифікації зі світом та по лінії переходу від нестійких, епізодичних ставлень до стійких і усвідомлених ціннісно-смислових орієнтацій.

Зрозуміло, цей рух йде зовсім не лінійним шляхом, а передбачає труднощі і кризи. Порівняння горизонталей (діяльностей) і вертикалей (смишлів) доцільне саме у такому об'єднанні, оскільки, на думку Б.С. Братуся, особистість як вертикаль реалізує себе через горизонтальні зв'язки [2].

Найвищий рівень, згідно з концепцією Б.С. Братуся, – есхатологічний, на якому визначаються суб'єктивні ставлення особистості до сенсу життя, до безкінечного, встановлюється особиста релігія [2].

Далі ми здійснили співставлення виокремлених нами рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у процесі освіти зі смисловою структурою особистості (за Б.С. Братусем) [2] та рівнями інтегральної суб'єктності (за З.С. Карпенко) [3] (табл. 2).

Так, суб'єктна позиція "*Я як студент*" пов'язана з рівнем індивіда, коли студент "існує в симбіотичній єдності з іншими..., які відгукуються на його потреби, не володіє самосвідомістю" і тому цей рівень називається відносним суб'єктом життєдіяльності [3]. Студент виступає у ролі об'єкта впливу.

Таблиця 2

Співвіднесення рівнів розвитку суб'єктної позиції студента з рівнями функціонування особистісного смислу (за Б.С. Братусем) та інтегральної суб'єктності (за З.С. Карпенко)

Назва суб'єктних позицій	Рівні особистісного смислу (за Б.С. Братусем)	Рівні інтегральної суб'єктності (за З.С. Карпенко)
Пасивно – репродуктивна "Я як студент"	Доособистісний рівень (немає особистісного ставлення до виконуваних дій)	Відносний суб'єкт (людина як об'єкт соціального впливу, індивід)
Активно-репродуктивна "Я – студент"	Егоцентричний рівень (смысловими спрямуваннями є особистісний успіх, престижність, користь)	Моносуб'єкт (людина як активний діяч, суб'єкт відносно індивідуальної діяльності)
Активно-рефлексивна "Я як майбутній фахівець"	Групоцентричний рівень (ідентифікація себе з групою, людина цінна не сама по собі, а своєю належністю до певної групи)	Полісуб'єкт (суб'єкт групової взаємодії, особистість)
Креативно-смыслова "Я – майбутній фахівець"	Гуманістичний рівень (смыслові прагнення принести добро іншим)	Метасуб'єкт (суб'єкт творчої діяльності, індивідуальність)
Професійно-екзистенційна "Я - Творець"	Есхатологічний, духовний рівень (кожна особистість є цінністю)	Абсолютний суб'єкт (суб'єкт духовної практики, універсальність)

Суб'єктна позиція "Я – студент" є активно-репродуктивною і відповідає егоцентричному рівню (за Б.С. Братусем) та рівню моносуб'єкта (за З.С. Карпенко). При цьому зосереджується увага на категорії учбової діяльності як цілеспрямованій предметній активності особистості.

Наступна позиція "Я як майбутній фахівець" є активно-рефлексивною, відповідає групоцентричному рівню особистісного смислу та рівню полісуб'єкта у спектрі інтегральної суб'єктності, що "задає умови розвитку особистості внаслідок інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших та оформлення власної ціннісно-смыслової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості" [там само, с. 29].

Суб'єктна позиція студента "Я – майбутній фахівець" – креативно-смыслова, відображає гуманістичний рівень особистісного смислу та рівень метасуб'єкта інтегральної суб'єктності, що пов'язаний зі здатністю до самовизначення, саморегуляції та творчого саморозвитку.

Найвищий рівень прояву суб'єктної позиції особистості професійно-екзистенційний – "Я – творець" відповідає есхатологічному, духовному рівню особистісного смислу та рівню абсолютного суб'єкта в концепції інтегральної суб'єктності З.С. Карпенко, що акумулює зазначені рівні суб'єктності та виявляється у повному усвідомленні сенсу свого буття [там само].

Результати експериментального вивчення розвитку суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі вишу засвідчують такий розподіл студентів згідно з їхніми суб'єктними позиціями (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл студентів за суб'єктними позиціями

Позиція	Частка вибірки, %
Пасивно-репродуктивна	10.1
Активно-репродуктивна	49.6
Активно-рефлексивна	30.4
Креативно-сміслова	8.7
Професійно-екзистенційна	1.2

За даним експериментального дослідження можна стверджувати, що фактично для половини студентів характерна активно-репродуктивна позиція (49.6%). Активно-рефлексивна позиція властива 30.4 % майбутніх фахівців. Водночас кожен десятий студент (10.1 %) виступає у ролі пасивного об'єкта впливу (пасивно-репродуктивна позиція). Лише 8.7 % студентів проявляють в освітньому середовищі вишу креативно-сміслову позицію. Втім, професійно-екзистенційна позиція властива незначній частині студентства (1.2 %). Фактично, лише кожен десятий студент самоактулізується в освітньому середовищі вишу (8.7 % знаходяться у креативно-смісловій позиції, а 1.2 % – в професійно-екзистенційній).

Висновки. Таким чином, якщо критеріями, що фіксують рівень розвитку суб'єктних позицій студентів, виступають внутрішня мотивація учбово-професійної діяльності, автономність (відносна незалежність), інтернальна локалізація суб'єктивного контролю, рефлексивність, позитивне самоставлення, рівень ситуативної та загальної самоактуалізації, то можна виокремити п'ять рівнів розвитку суб'єктних позицій студентів у середовищі ВНЗ, котрі узгоджуються із рівнями функціонування особистісного смислу (за Б.С. Братусем) та інтегральної суб'єктності (за З.С. Карпенко).

Водночас емпіричне дослідження показало недостатню актуалізацію суб'єктних позицій студентів в освітньому середовищі вишу. Можна стверджувати, що освіта більше орієнтована на закріплення у студентів позиції репродуктивного типу, відтак, недостатньо сприяє розкриттю суб'єктного потенціалу студентів, не є сферою самоактуалізації для більшості майбутніх фахівців.

1. Бондаренко О.Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О.Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософ-

- сько-психологічні студії / [за заг. ред. В.О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – С. 52-69.
2. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – №5. – С. 3-19.
 3. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко. – К. : ТОВ "Між-нар. фінансова агенція", 1998. – 216 с.

The article deals with the problem of theoretical comprehension and diagnostical investigation of subjective student positions in higher education settings. The author explains the criteria that determine the level of subjective student positions development: internal motivation of learning and professional activity, autonomy, internal locus of control, reflexivity, positive self attitude, the level of situational and general self-actualization. The results of research show that subjective student positions are underdeveloped in the higher education institution settings.

Key words: subjective student position, internal motivation of learning and professional activity, autonomy, internal locus of subjective control, reflexivity, positive self attitude, situational and general self-actualization.